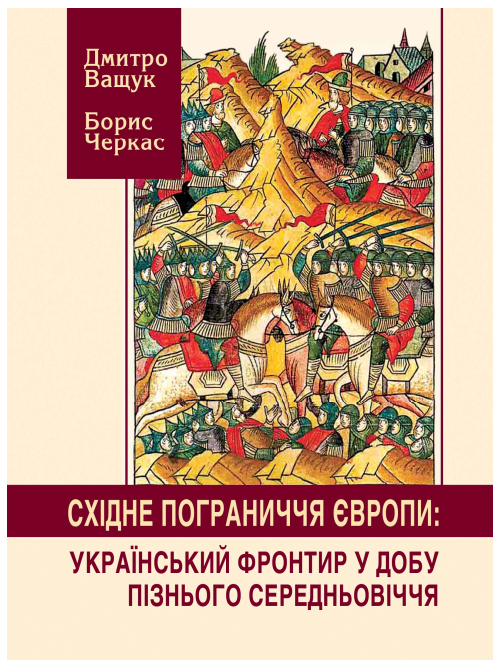

Рецензії та огляди

<https://doi.org/10.15407/ul2024.07.125>

Рецензія на книгу: **Ващук Д., Черкас Б. Східне пограниччя Європи: Український фронтир у добу пізнього середньовіччя. 2-ге вид., допов. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2022. 188 с.: іл.**

Коли мова заходить про місце та роль порубіжжя в історії, то відразу приходить на думку відома "теорія фронтиру", котра була висунута американським дослідником Фредериком Джексоном Тернером ще на початку 90-х років XIX ст. З того часу феномен кордонного чи прикордонного життя вже неодноразово ставав окремим предметом вивчення як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії. Зокрема, серед останніх таких досліджень привертає увагу книжка "Східне пограниччя Європи: Український фронтир у добу пізнього середньовіччя", яка побачила світ у 2022 р. в одному з видавництв Кам'янець-Подільського. Авторами цього нового видання є Дмитро Ващук і Борис Черкас – знані в Україні та за її ме-

жами фахівці з середньовічної історії. Необхідно відзначити, що це вже не

перший їхній спільний науковий проєкт, раніше вийшла низка їхніх інших видань, серед котрих особливо вирізняються книги "Золота доба українського лицарства" (Харків, 2018) та "Епоха Вітовта в історії України: 1387–1430" (Київ, 2020), написаних у плідній колективній співпраці з українськими й литовськими спеціалістами з доби середньовіччя.

Потрібно зазначити, що поява цього видання стала можливою завдяки виконанню його авторами відповідних наукових студій у межах цільової програми наукових досліджень Відділення історії, філософії та права НАН України "Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики". Тому в рамках означеного проєкту дослідження питанням, які пов'язані з пограниччям є цілком обґрунтованими, адже не викликає жодного заперечення теза, що природно-географічне розташування України відіграло неабияке значення для розвитку історичних процесів. *"Саме це, – на думку авторів книжки, – визначило її роль східного форпосту європейської цивілізації, а подекуди й головного гравця у складному геополітичному протистоянні між осілими та кочовими народами. Упродовж декількох тисячоліть українські землі були територією інтенсивної взаємодії представників різних етносів і культур. Найбільш активно ця взаємодія тривала в період пізнього середньовіччя – час, коли відбулося поєднання як мирних відносин, так і воєнних зіткнень на межі осілого й кочового світів, християнської й османської частин Європи"* (с. 4).

Стосовно змістового наповнення рецензованого видання, то воно є традиційним і складається з вступного слова, п'яти розділів та загальних висновків. Три розділи книжки розбито на окремі нариси, що значно полегшує сприйняття читачем різнопланового матеріалу, який подається в ті чи іншій частині наукового видання. Не менш важливим є й те, що автори звернули увагу на необхідність забезпечити свою книжку відповідним ілюстрованим і картографічним матеріалом, котрий поєднує текстову частину і надає також відповідної образності ключовим історичним подіям та особам, про які мовиться на сторінках цього видання.

У *"Вступному слові"* до книжки, Д. Ващук і Б. Черкас, актуалізуючи тему своєї роботи, вказують, що *"складність окресленої проблеми потребує формування певних дослідницьких завдань, як-от вивчити політико-економічні та соціокультурні процеси Українського фронтиру в добу пізнього середньовіччя; з'ясувати вплив конфлікту між осілими та кочовими народами на міждержавні взаємини, процеси державотворення й національні ідентифікації; розкрити багатогранність і розмаїття культури, взаємозв'язки, взаємовпливи, протистояння та співіснування на Великому кордоні"* (с. 6). Як бачимо, сформульовані авторами цього видання питання є досить об'ємними та складними щодо виконання. Безумовно, це вимагало також правильного визначення дослідниками методологічного підходу до вирішення

цих непростих завдань, оскільки феномен пограниччя є багатограним. *"Виходячи з того факту, що об'єктом розгляду виступає Український фронт за доби пізнього середньовіччя, – підкреслюють автори книжки, – достатньо логічним буде сприймати предметною областю дослідження політичні, соціально-економічні, культурні процеси на українських землях Великого кордону, метаморфози буття тих чи інших ланок суспільства тощо"* (с. 7).

Перший розділ, *"Династично-політичні метаморфози, від етнічної ворожнечі до аристократично-родової спорідненості: питання спадковості Гедиміновичів щодо світу Рюриковичів"* (с. 8–21), присвячений розгляду динаміки русько-литовських контактів, починаючи з кінця X і майже до кінця XIV ст. Як відзначають самі дослідники: *"Перші контакти саме з литовською елітою точно фіксуються відповідними археологічними дослідженнями стосовно періоду правління Ярослава Мудрого. Володар Русі сприяв розбудові потужного комплексу укріплень на півдні з метою захисту Києва й центру держави від вторгнень кочовиків, передусім печенігів. [...] Щодо балтів, то на сьогодні локалізовані та активно досліджуються два городища на берегах Росі (причому одне порівняно велике) й один могильник. Культурний шар доволі багатий, є вже чимало цікавих і цінних знахідок, проте це лише початок археологічних розвідок, тож усе це попереду. Що вже точно можемо означити на сьогодні: балтські військові громади мали розвинену, відповідно до часу, матеріальну культуру, вочевидь було майнове розмежування з феодальною верхівкою; вони створювалися для охорони південних кордонів Русі. Останнє досить символічно з огляду на майбутню діяльність Вітовта на наших теренах"* (с. 9–10). Чимало уваги автори книги приділили відносинам між Руським королівством та Литвою в часи правління Данила Романовича та його наступників. При цьому, враховується роль Золотої Орди, а також зовнішньої політики Польщі й Угорщини, на активізацію об'єднавчих процесів у русько-литовських відносинах XIV ст.

У другому розділі, *"Поділля як східний форпост Європи"* (с. 22–40), висвітлюються особливості політичного устрою й економічного розвитку Подільської землі в періоду князів Коріатовичів. Попри досить обмежену джерельну базу в рецензованому виданні зроблено успішну спробу відтворити литовський інституційний лад на Поділлі після битви на Синіх Водах 1362 р. Так, у своїй роботі Д. Вашук і Б. Черкас відзначили, що *"особливістю політичного устрою Подільського князівства як форми організації державної влади стала цілковита самостійність Коріатовичів в управлінні регіоном. Це проявлялося, наприклад, у правовому полі, оскільки надавати певні права міщанам на самоврядування було винятковою прерогативою верховних володарів. Крім цього, Коріатовичі, маючи власне військо, обороняли свої володіння від ворогів та проводили незалежну від Вільна зовнішню політику"* (с. 31). Що ж стосується господарської діяльності, то вона у представників названого князівського роду також була успішною. *"Економічну незалеж-*

ність князів Коріатовичів, – наголошують автори книжки, – підтверджує й факт карбування в 1370–1380-х рр. власної монети, так званого подільського півгроша. У цьому контексті варто відзначити, що саме зі входження у другій половині XIV ст. українських земель до складу Великого князівства Литовського активізувався процес відновлення грошового карбування" (с. 34–35). В цьому зв'язку, дослідникам необхідно було звернути увагу на можливий вплив на грошове господарство Коріатовичів з боку князя Володислава Опольського – управителя угорського і польського короля Людовіка Анжуйського в Руському королівстві, який в цей самий хронологічно відрізок часу також активно карбував власні монети у Львові.

Третій розділ, *"Імперськість Великого князівства Литовського в контексті впливів князівств України-Руси"* (с. 41–92), охоплює час правління великого князя Вітовта. Докладно висвітлюється політика останнього щодо Золотої Орди, яка мала на меті перетворити Литву на ключового геополітичного гравця в Східній Європі. Тому чимало уваги автори звертають на взаємостосунки Вітовта з татарськими ханами Токтамишем, Тимур-Кутлукком, Джелал-ад-Діном, Улуг-Мухаммедом, Худайдатом тощо. Незважаючи на відчутні невдачі (битва на Ворсклі 1399 р.), на думку Д. Ващука і Б. Черкаса, *"відповідно, через підкуп, різноманітну підтримку, установа родинних зв'язків, гнучку релігійну політику Вітовт спромігся взяти під контроль практично всі князівства Рюриковичів на сході: Твер, Москву, Рязань, не враховуючи малих, а також утворити у складі Золотої Орди кілька союзно-залежних територіальних анклавів. Причому деякі з них із часом перетворюються на окремі держави. Головне було зрозуміти правильність конкретних напрямків воєнних дій, а саме захоплення контрольних зон світової караванної торгівлі у східноєвропейських регіонах, вихід до морських портів і річкових переправ"* (с. 91–92). Отже, великому князю Вітовту вдалося перетворити Велике князівство Литовське на сильну державу "від моря до моря" з добре захищеним пограниччям.

У четвертому розділі, *"Розвиток міст: європейські впливи та місцеві традиції"* (с. 93–125), розкривається перебування українських земель, зокрема Волині, Поділля, Київщини, Чернігівщини та Сіверщини, у складі Великого князівства Литовського. Висвітлюється взаємозближення і взаємодія народів у різних сферах організації в тодішньому соціумі. Особливо, за твердженням авторів, *"це позначилося й на розвитку міст, який із другої половини XIII ст. певною мірою загальмувався внаслідок монгольського поневолення. Завдяки вмілому управлінню представників династії Гедиміновичів швидкими темпами будувалися потужні укріплення, які оснащувалися новітнім озброєнням, набувало поширення магдебурзьке право, а також відновлювалися величні храми давньоруської доби, що стало ознаками сталого розвитку"* (с. 93). Проте розглядаючи питання, які стосуються оборонного зодчества, дослідникам варто було звернути увагу, що наприкінці XIV–XV ст.

змінюється тактика не тільки захисту, але й активного штурму укріплень, що зумовлювалося як вдосконаленням різних видів облогової техніки (в першу чергу, каменеметальних машин – блід і требюшетів), так і появою ствольної вогнепальної зброї, яка поступово внесла корінні зміни у принципи будівництва фортифікаційних споруд у зазначений період. До речі, в цьому плані важливу роль відігравали політичні й воєнні контакти Литви з державами хрестоносців у Пруссії та Лівонії, що володіли не тільки різними новими технологіями, але й мали економічно розвинуті міста європейського типу.

Останній, п'ятий розділ, називається *"Правова культура та формування системи захисту"* (с. 126–180). В ньому висвітлюється правова система, котра Д. Вашуком і Б. Черкасом визначається, *"як сукупність внутрішньоподданих, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких державна влада чинить регулятивно-організуючу і стабілізуючу дію на суспільні відносини, поведінку людей та їхніх об'єднань. Залежно від форми державного устрою, правова система може відрізнятися. [...] Водночас, правовий чинник не може бути основним, і тим більше єдиним, при визначенні форми державного устрою. Яким типом державного утворення було Велике князівство Литовське – питання, що вимагає окремого дослідження"* (с. 126). Однак в цій частині рецензованого видання розглядаються аспекти, що стосуються чинних норм й систем джерел права, особливостей правосвідомості та правової культури, правової ідеології і права політика. Розкрито систему правовідносин, стану правопорядку й законності на українських землях підвладних Литві. Окремо подаються розвиток правової культури та формування системи захисту й адвокатури в XIII–на початку XVI ст.

У *"Висновках"* (с. 181–187) автори книжки викладають узагальнюючі підсумки до своєї наукової роботи. Так, вони підкреслюють, що *"у проведеному дослідженні наведено нові погляди на політико-економічні та соціокультурні процеси й окреслено необхідність цілеспрямованого вивчення Українського фронтиру як території взаємозближення, взаємопроникнення західної і східної цивілізацій. Визначено вплив конфлікту між осілими та кочовими народами на міждержавні взаємини, процеси державотворення й національної ідентифікації. Показано взаємозв'язки, взаємовпливи, протистояння і співіснування на Великому кордоні. На конкретних прикладах проаналізовано та продемонстровано, що вивчення Українського фронтиру в добу пізнього середньовіччя поглиблює розуміння сучасних геополітичних процесів, які відбуваються навколо України"* (с. 181, 183).

На завершення, необхідно сказати, що означене нове видання є важливим поступом у дослідженні різних аспектів, які стосуються Великого кордону. Адже в ній окреслюються деякі сторінки воєнного минулого, урбаністики та певних моментів культурного розвитку, характерних для пограниччя. Думаю, що ця книжка буде корисною не тільки для фахових спе-

ціалістів, але й освітян, краєзнавців, працівників пам'яткоохоронної сфери, студентів та усіх поціновувачів середньовічної історії України.

Андрій ФЕДУК
*кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,
Чернівецький обласний краєзнавчий музей (Україна, Чернівці)*
andrii.fedoruk12@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1305-4898>